

דת כמשאב להכרה ולחופש: עבודה, מעמד ודת בקרב נגדים בצה"ל חן ברם ושלמה פישר

הנגדים הם חלק חשוב בצבא הקבע של צה"ל והם תורמים לו רבות, אולם הם סובלים מסטטוס נמוך. נגדים רבים מוצאים את עצמם כפופים לקצינים צעירים מהם בעלי פחות ניסיון וידע מקצועי, ולעתים קרובות מתייחסים אליהם כספקי עבודה שאין להם ידע ושיפוט מקצועי. אנו טוענים שהתחזקות דתית אורתודוקסית, בייחוד בכיוון המזרחי-חרדי, מספקת היררכיית סטטוס חלופית, שהנגדים יכולים להשיג בה הערכה עצמית, הכרה ושיפור בסטטוס החברתי. בבסיס תהליך זה מצויים המעמד והעוצמה שהדתיות המזרחית-חרדית השיגה במסגרות חשובות בחברה הישראלית. מעבר לכך, הדת מציעה לנגדים הזדמנות למימוש אנושי. במסגרות של לימוד תורה ושל דיון ושיח דתי הנגדים מקבלים הזדמנות לעסוק בערכים ובמושגים מתחומי הפילוסופיה והפסיכולוגיה של המוסר (בגרסתם הדתית), בשעה ששיח מן הסוג הזה מוגבל בצבא למעמד הקצינים.

אימוץ זהות דתית יותר מספק לנגדים משאב כפול. ראשית, הדת יכולה להיות משאב לחירות אישית. היא מציעה חזונית קוסמיים ותפיסות חברתיות

* ד"ר חן ברם, המכללה האקדמית הדסה, ירושלים, מכון טרומן ובית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: chen.bram@mail.huji.ac.il

ד"ר שלמה פישר, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: saul.fischer@mail.huji.ac.il

אוטונומיות וחלופיות המספקים מרחב, שניתן לסגת בתוכו מן הסדר הקיים, מן המעגלים של ייצור וצריכה שהסדר הקפיטליסטי כופה, ואף למתוח עליהם ביקורת ולהתנגד להם, וכך היא מעניקה תחושות של חופש וסוכנות. שנית, התחזקות דתית מאפשרת לקרוא תיגר על המערכות המעמדיות הקיימות ולקבל הכרה בתוך הקהילה האישית של הנגד. ואולם, פוטנציאל זה של הדת כמספקת סדר חברתי חלופי הוא מוגבל. המנגנונים היכולים להעניק הכרה ותחושת חירות מתקיימים בעיקר בתוך סביבה אתנית מוגדרת של קהילות מזרחיות שונות, והשפעתם מוגבלת אפוא לתחומה של סביבה זו.

מילות מפתח: צבא, דת, מעמד, התחזקות דתית, הכרה (recognition), נגדים, זהויות בישראל, מזרחים

מאמר זה דן בקשרים שבין מעמד לבין דת באמצעות מקרה החקר של נגדים בצה"ל. בדמותם ובמיקומם של נגדים, "רס"רים" בכינוי הפופולרי, מתבטאים ממדים רבים של מעמד, קונקרטיים וגם סמליים. זו דוגמה מובהקת למיקום מעמדי נמוך בהיררכיות חברתיות ותרבותיות, הגם שאין מדובר במי שמצוי בתחתית המדרג הכלכלי. דת היא רכיב המאפשר לנגדים לקרוא תיגר על מיקומם המעמדי, ואפשרות זו מסבירה את התופעה שנהוג לכנותה "התחזקות" דתית – בצבא וגם בחברה בכלל.

הדיון בנגדים ובדת מאפשר לבחון שאלות תאורטיות מרכזיות: משמעות השימוש הנעשה בדת והאפשרויות שהיא מספקת בהקשר של מעמד חברתי ומבנה חברתי, חשיבות הדת כמשתנה אנליטי עצמאי בניתוח חברתי, השפעתה על עיצוב מערכות חברתיות חיצוניות לה (ובמקרה זה, צבא בפרט והיררכיות חברתיות בכלל), וגם המגבלות של השפעה זו.

המחקר החברתי הקדיש תשומת לב להיבטים המקצועיים (professional) ולהיבטים התעסוקתיים (occupational) של הארגון הצבאי (Janowitz, 1973; Moskos, 1988) וממשיכי דרכם). דיון זה נעשה רלוונטי יותר ככל שצבאות במערב עברו ממודל של גיוס חובה לכלל האזרחים למודל של צבא מקצועי המבוסס על גיוס מרצון. המחקר בישראל נגע בנושאים אלו כאשר נבחנו היבטים מעמדיים של השירות הצבאי בכל הנוגע לדינמיקה רחבה יותר של המבנה הריבוני של כלל החברה, הניעות (מוביליות) בתוכו והשלכותיהם של תהליכים אלו על יחסים בין קבוצות (לוי, 2007; ששון לוי, 2003). בהשעיה עסקו מחקרים אחרים בהשתנות של מקום הדת במרחב הציבורי בקרב החברה היהודית בישראל, ובין השאר הופנה זרקור לחקר תהליכים של התחרדות ושינויים דתיים בקרב אוכלוסייה ממוצא מזרחי בויקה לתהליכים הפוליטיים של עליית ש"ס (טסלר, 2003; ליאון, 2009; פישר ובקרמן, 2001; 2006; Lehmann & Zeibzchner, 2006; Peled, 1998). המחקר הנוכחי ממוקם בהצטלבות של שני שדות המחקר האלה, ובמרכזו עומדת תופעה שלא נחקרה עד עתה: התחזקות או התחרדות בקרב חלק משכבת הנגדים

בצבא, שיש לה השפעה גם על המרחב הצבאי, כפי שמתבטא למשל בשינוי אופיים של בתי כנסת בבסיסי הצבא ובשינוי שיח הכורך יחד את הזהות המקצועית, הדתית (ובזיקה לה גם האתנית) והמעמדית של אוכלוסייה זו. השקתם של שני תחומי החקר האלה יכולה להציע תובנות ותחומי חקר חדשים ולהאיר מזווית נוספת גם תופעות של התחזקות והתחרדות וגם את האופי המעמדי־ריבודי של הארגון הצבאי לאור תהליכים המתרחשים בצה"ל בתקופה האחרונה.

המחקר מתבסס על חומרים מגוונים: רשימות וראיונות מסדנאות עם נגדים שנערכו במסגרת צבאית ונאספו על־ידי ברם בתקופה שעבד כפסיכולוג ארגוני – מנחה קבוצות בצבא – בשנים 1998–2003. לחומר זה נוספו ראיונות חדשים עם מנחים שעבדו במסגרת זו באותה תקופה, והם מתבוננים בהם במסגרת הצבאית מנקודת המבט של הזמן שחלף.¹ חומרים נוספים נאספו בשיחות עם נגדים מחוץ לצבא ובתצפיות בשני בתי כנסת, שהחוקרים מבקרים בהם ומכירים אותם לאורך זמן. נפתח בדוגמאות מתוך חומרים אלו ומשם נפנה לטענות העיקריות.

מבואות אתנוגרפיים

סיפורו של ברישאול (ברישא)

ברישא שירת בצה"ל 20 שנה כנגד בחיל התחזוקה. התיאור המובא כאן מבוסס על התבוננות בדמותו לאורך שנים, ובייחוד בתהליך האיטי שבו הפך ברישא לבעל מעמד מרכזי יותר ויותר בבית כנסת של יוצאי פרס בעיר קטנה בפריפריה. תחילה היה ברישא נטול מעמד מיוחד בקהילה – שכיר בעל "צווארון כחול", מתפלל כמתפללים אחרים, שולי יחסית כיוון שבא מעיר אחרת ולא נמנה עם ותיקי הקהילה, וגם לא אחד מבעלי האמצעים שהייתה להם השפעה רבה יותר על ארגון בית הכנסת. במקביל לתהליך ההתחזקות שלו, שהתרחש בעת שירותו הצבאי (תהליך שהחל בשנות ה־90 של המאה ה־20), הוא החל לתפוס מקום מרכזי יותר בקהילה וניצל את קשריו ואת מעמדו המתחזק כדי לגייס תרומות להקמת בית כנסת יפה בבסיס שהוא ממונה עליו. מהלך זה חיוק את דמותו כבעל סמכות ומעמד דתי גם בתוך הבסיס וגם כלפי חוץ, וחיילים מבני הקהילה המשרתים בבסיס סייעו להיווצרותם של קשרי גומלין אלו.

ברישא סיים את שירותו בעשור הראשון של שנות האלפיים. מראשית שנות האלפיים הוא חזן ובעל קורא בבית הכנסת, והוא משמש במידה רבה כרב בית הכנסת. נוסף על כך, הוא מצוי בקשר הדוק עם רב כריזמטי מעיר אחרת בפריפריה, בנו של צדיק מיוצאי מרוקו, שבנה מעין "חצר" שרבים עולים אליה לרגל. בסוף שנת 2000 כבר

1 כל השמות של המשתתפים או הדמויות הנזכרים במאמר שונו. תודתנו נתונה לאורן בלאס ולדב נוטקוביץ על תרומתם לאיסוף החומר ולמאמר עצמו.

הייתה לבר־שא עמדה מרכזית בחצר זו. באירועים שונים בבית הכנסת מזמינים אותו לברך או לומר דבר תורה, למשל בשמחה ובאבל, וגם באירוע לציון 40 שנה להקמת בית הכנסת הוא תפס מקום חשוב. הוא עטור זקן ולבוש בדרך כלל בחליפה ובמגבעת – תלבושת חרדית אופיינית – אם כי מכלל הופעתו אפשר להתרשם שאין מדובר רק בחיקוי ישיר של העולם החרדי האשכנזי, אלא בדמותו החדשה של "החרדי המזרחי". דבר־מה בלבושו מקנה לו נופך עממי יותר, והדבר מתבטא גם באופן שבו ממשיכים לכנותו בכינוי הישן.

לבר־שא יש קשר הדוק עם דמויות מרכזיות בבית הכנסת, בייחוד עם מתפללים אמידים יחסית שבפועל גם דואגים לצד הכלכלי והארגוני של בית הכנסת. הוא מוזמן לאירועים שלהם, מברך, נושא דבר תורה קצר. בקשר הזה יש אלמנטים ברורים של חליפין – הוא נותן רכיב "דתי" – בקיאות במקורות ובהלכה, ואילו הם נותנים את המסגרת הכלכלית והארגונית. מעצם היותם בעלי עסקים ביישוב אין להם אפשרות להקדיש זמן ללימוד כפי שהוא מקדיש מאז פרש מן הצבא, והוא מביא גם נופך כריזמטי מסוים, המודגש בהיותו מייצג זהות דתית "חזקה" יותר. עם זאת, בעניין זה יש תגובות אמביוולנטיות מצד חלק מן המתפללים, מפני שהקהילה היא בעלת אופי מסורת־דתי, ולא חרדי. כך, למשל, ילדיו של בר־שא נשלחו לישיבות בירושלים, ואילו חלק מ"דור ההמשך" של הקהילה מגיע להתפלל אך לא בהכרח שומר שבת באופן האורתודוקסי של המושג, לא כל שכן החרדי. בשיחה עמו הוא סיפר כי נולד להורים שהיו דתיים מאוד בדרכם, אבל "אנשים פשוטים, לא של חליפה ומגבעת" (בדבריו אלו הוא התייחס לבגדים שהוא לובש כיום, והדימוי של הביגוד מלמד על ההבדל בין הדתיות שלו לבין הדתיות שלהם). הוא למד בבית ספר ממלכתי־דתי והתגייס לצבא. בשיחה הוא תיאר תהליך המתרחש בקרב נגדים רבים – תחילה חלה התרחקות מסוימת מן הדת בזמן השירות הצבאי, ואחר כך חל תהליך של התחזקות. מתוך השיחה עולה שגם הוא חווה תהליך דומה, אם כי הוא אומר שהוא תמיד היה דתי, התפלל וכיו"ב.

בראשית שנות ה־90 עבר בר־שא להתגורר ביישוב שאשתו באה ממנו, ותחילה התפלל בבית הכנסת של קרוביה, יוצאי מרוקו. ביישוב היו אנשים מיוצאי פרס שהכירו את אביו, ולאחר זמן־מה הוא החל להתפלל בבית הכנסת הפרסי. אדם ממייסדי בית הכנסת ביקש ממנו לקרוא מפטיר בשבת הראשונה שהגיע. תחילה סירב ואחר כך התרצה. לאחר ששמעו אותו קורא את ההפטרה, ביקשו ממנו שיהיה חזן, וכך התגלגלו הדברים. בהמשך חל אצלו תהליך של התחזקות דתית, שהתבטא גם בצבא. הוא מספר כיצד בבסיס האחרון ששירת בו כרנ"ג (דרגה בכירה במערך הנגדים) היה המפקד בפועל ובנה בבסיס בית כנסת יפה בסיוע כספי של אחד המתפללים המרכזיים. הוא הסביר שחיילים רבים אינם באים לתפילות רק משום שאינם יודעים להתפלל, והשפעתו בעניין זה חשובה מאוד. עוד הוא סיפר על חייל שאביו מתפלל בבית הכנסת, ובהשפעתו של בר־שא הוא לומד כיום בישיבה.

כשנשאל בשיחה אם היו לו עימותים עם קצינים, אמר תחילה שברמה האישית לא היו עימותים כאלה (ובתוך כך הוא הדגיש את כוחו כמפקד בסיס), אבל אחר כך הזכיר מקרה שבו כמעט העמידו אותו למשפט על רקע עימות הקשור לדת – טקס יום זיכרון לשואה ולגבורה. במקביל להכנות לטקס הוא שלח את הפקידה לשכפל דפי מזמורים (תהילים כנראה) וחילק אותם לחיילים שעמדו במסדר לקראת הצפירה כדי שיקראו את המזמורים לזכר קורבנות השואה. הקצין כעס עליו ונזף בו, וברשא ענה לו: "כאשר יש למשפחתך אבל, היית רוצה שיקראו מזמורים או שנביא איזה סירנה ואתה ובני המשפחה שלכם תעמדו דום?"²

נגדים ולימודים: בין לימוד אקדמי לבין לימוד דתי

הדוגמה השנייה לקוחה מתוך דיונים בסדנאות שהשתתפו בהן נגדים. אחד הנושאים שעלו בסדנאות אלו היה לימודים במסגרות אקדמיות ובמסגרות אחרות. באותה תקופה נרשמו נגדים רבים ללימודים במכללות אקדמיות שהיו שלוחות מחו"ל שפעלו בארץ, וביניהן אוניברסיטת דרבי, אוניברסיטת לטביה ועוד (מדובר בתקופה שקדמה להתפוצצות הפרשה בעקבות איסודרים בתפקודן של מכללות אלו). כעובדי מדינה הם קיוו גם לשיפור בשכרם בעקבות הלימודים. בהיבט למדו חיילים דתיים וחרדים במסגרות דתיות מקבילות, שחלקן היו אמורות גם הן להקנות להם נקודות זיכוי. בעת הדיונים על הלימודים סיפרו חלק מן החיילים הדתיים, ובייחוד מי שהיו קרובים לזהות מזרחית-חרדית, לחוגי ש"ס למשל, על לימודים לא פורמליים שהם מעורבים בהם: חלקם הובילו קבוצות לימוד עם חיילים בכסיס לאחר העבודה או השתתפו בהן (למשל, בסדנת רכב צבאית בפריפריה), ואחרים השתתפו בלימוד בבית הכנסת במקום מגוריהם פעם-פעמיים בשבוע לאחר חזרתם מן העבודה בצבא. שאלת הלימודים עוררה דיונים ערים בקרב הנגדים: האם הלימודים הם לשם הפרנסה או גם בשביל "האני"? הנגדים המתחזקים הציגו לא פעם את הלימוד הדתי כבעל ערך רב במיוחד בשל מוטיבציה שאינה אינסטרומנטלית. עם זאת, מן השיחות עלה כי גם מי שמספרים כי פנו ללימודים לצורכי פרנסה, למשל שיפור המשכורת, נהנים מן הלימודים ומרגישים שהם משפיעים על תפיסתם העצמית.

הדיונים בלימודים היו מעורבים תדיר בדיונים על מצבם של הנגדים בצבא ועל כך שלדעת רבים מן הדוברים "הצבא דופק את הנגדים". בהקשר זה חזר ועלה בסדנאות הקושי של נגדים לקבל אישור מן הקצינים הממונים עליהם כדי לצאת להשתלמויות מקצועיות שונות.

2 מן הריאיון אֶתו לא היה ברור אם אמר זאת בפועל לקצין או שאמר זאת בדיעבד בוויכוח עם מישהו אחר על הנושא.

דיון

התחזקות נגדים כדרך להתמודד עם מעמד כלכלי וסמלי נמוך

מאתורי הסיפורים עומדת תופעה ברורה של התחזקות בקרב נגדים. אין מדובר בהכרח בתופעה המקיפה את מרבית הנגדים, אך יש לה נראות ברורה במרחב הצבאי וגם מעבר לו, כפי שמתבטא למשל בבית הכנסת שהקים בר־שא בבסיס.

התופעה של התקרבות לדת (התחזקות) של נגדים, כפי שצפינו בה בראשית שנות האלפיים, עומדת בזיקה למגמה כללית של התקרבות לדת בישראל בשנים אלו, בייחוד בקרב אוכלוסייה של יוצאי צפון אפריקה והמזרח התיכון, שרובם הגיעו לישראל בשנות ה־50 וה־60. עלייתה של תנועת ש״ס מבטאת תופעה זו בממד הפוליטי (ליאון, 2010, עמ' 41–44). אף שאין בידינו נתונים כמותיים על היקף התופעה, שיחות בלתי פורמליות עם קציני כוח אדם בתפקידים מרכזיים מאמתות את קיומה, ולכן ראוי לבחון אותה.

ניתוח תופעה זו ומשמעויותיה יובא דרך שני דיונים (המבטאים גם את הדיאלוג המחקרי בין כותבי המאמר). הדיון הראשון עוסק בשאלה מה הדת מאפשרת לנגדים. מהד גיסא, דת היא משאב להכרה, ומאיך גיסא, היא משאב לחופש. שני הדברים אינם עומדים בסתירה, אבל הם נבדלים זה מזה, ובדיון השני מתבררת חשיבות ההבחנה ביניהם. בלב הדיון הראשון עומדת שאלת יחסי הגומלין בין דת לבין מעמד, ואילו הדיון השני מתרכז בשאלת האוטונומיה של הדת: לאור השפעות הגומלין החשובות בין דת לבין מעמד העולות מן הדיון הראשון, נבחנת השאלה עד כמה יש להבין את הדת כרכיב או כמשתנה חברתי עצמאי, או לחלופין – כמשתנה הקשור קשר הדוק במשתנים אחרים, כדוגמת אתניות.

הגישה התאורטית שאנו מציגים כאן מניחה כי דת, מעמד וזהות קבוצתית או קולקטיבית הם שלושה רכיבים עצמאיים שיש לבחון את הקשרים ביניהם. הכפילות "זהות קבוצתית או קולקטיבית" ברכיב השלישי משמשת כאן כדי להדגיש כי זהות קולקטיבית היא משתנה אנליטי אוטונומי בהבניית הסדר החברתי (אייזנשטדט, 1998), אבל ב־רובו יש להפנות את תשומת הלב לכך שמשתנה זה יכול להתבטא בצורות שונות. מצד אחד, לפי המודל של אייזנשטדט (שם), בטיפוס האידיאלי (ideal type) יכולים להיות לזהות קולקטיבית שלושה בסיסים אוטונומיים: תכונות "מולדות" היוצרות דמיון בין בני אדם (כגון שפה, צבע עור, אתניות), אוריינטציה דומה לקודש, כלומר תפיסה דתית משותפת (כגון הכרה בישו כבסיס לזהות נוצרית) והשתתפות במסגרת אזרחית משותפת. ההתייחסות לדת כאן (האפשרות השנייה שציין אייזנשטדט בהקשר של זהות קולקטיבית) היא כאל בסיס פוטנציאלי לזהות קולקטיבית נרכשת – מעמד עקרוני דומה לזה של הזהות האזרחית. מן הצד האחר, מבט אתרופולוגי על הקשר בין דת לבין זהות קולקטיבית יחייב תשומת לב לכך שדת כרכיב אנליטי של זהות קולקטיבית קשורה בדרך כלל בזהות קבוצתית מולדת, ולכן כל דיון בה מצריך דיון באופן שבו דת ואתניות ארוגות זו בזו כחלק מזהות קבוצתית (Isaacs, 1975).

בשלב זה אפשר אפוא לומר שלדת יש יכולת לנסח בצורה אוטונומית סדר קוסמי חלופי, ומתוך כך להציע אפשרות לסדר חברתי חלופי. עם זאת, ברור שהמציאות הישראלית, וגם ההקשר התאורטי הרחב יותר, מחייבים דיון ביחסים בין דת לבין זהות קבוצתית. במילים אחרות, הסדר החברתי החלופי מתממש במקרים רבים בתוך מסגרות בעלות הקשרים אתניים.

בדיון במעמד העובדים (working class) בארצות הברית ובצרפת הראתה למונט שעבור עובדים רבים מן המעמד הנמוך והבינוני-נמוך, דת ומוסר דתי הם חלק מתפיסות כלליות של כבוד וערך עצמי (dignity) המאפשרות מעין מנגנון ריבוד חלופי, הקורא תיגר על ההיררכיות המעמדיות המבוססות על מעמד חברתי-כלכלי (Lamont, 2000, pp. 97-148, 215-241). לטענתנו, גם במקרה הנדון כאן אימוץ זהות דתית מודגשת יותר מאפשר מנגנון ריבוד חלופי, שיש בו פוטנציאל של קריאת תיגר על הסדר המעמדי הקיים. עם זאת, יש בין המקרים הללו הבדלים שחשוב לבחון כדי להבין מדוע וכיצד הדת מאפשרת לקרוא תיגר על הסדר המעמדי במקרה הישראלי, ובייחוד איזה סוג של הכרה וחופש היא מאפשרת ומדוע.

ניתוחה של למונט מתייחס לחברה הומוגנית יחסית. היא בוחנת הבדלים של יוקרה מעמדית (status honor) בחברה צרפתית-נוצרית, כלומר היא מתייחסת למה שקורה בתוך חברה מסוימת בעלת זהות אתנית משותפת ומתייחסת, למשל, למקצועות שונים. זה דיון בהיררכיות מעמדיות שהן גם היררכיות תרבותיות הפועלות בתוך אזור תרבות משותף. לעומת זאת, יש היררכיות תרבותיות הפועלות בין אזורים תרבותיים, ובחברה הישראלית – כמו בחברות אחרות – מדובר בתערובת של שני הדברים: יש אתניות, יש מעמדות, אבל יש חשיבות רבה ל"ethno-class", ונוצר קשר בין היררכיות מעמדיות (והיררכיות תרבותיות הקשורות בהן) לבין היררכיות אתניות כשכל אחת מחזקת את האחרת. המקרה של הנגדים מדגים ואף מדגיש זאת. אף על פי שנגדים אינם "מעמד נמוך" מבחינה כלכלית, מיקומם הסמלי מבחינת סטטוס ויוקרה נמוך למדי³ בשל התפתחות היסטורית-חברתית שבה קושרה יוקרתם התעסוקתית לסטטוס האתני הנמוך של מזרחים. ראוי אפוא להקדיש כמה דקות כדי לבחון את הנגדים/רס"רים גם מבחינה מעמדית וארגונית-צבאית וגם כטיפוסים סמליים.

נגדים בהיררכיה הצבאית וכטיפוס סמלי המעיד על היררכיות חברתיות רחבות יותר

נגדים הם דוגמה מובהקת המשלבת שאלות של מעמד, סטטוס ותפקיד או מקצוע ארגוני. מדובר בתפקיד מסוים בתוך ההיררכיה הצבאית – אנשי קבע שיש להם אחריות

3 אנו מבחינים כאן בין מעמד כמיקום כלכלי (במובן הממשיך את מרקס) לבין יוקרה תעסוקתית (occupational status (honor) כמושג המתקשר גם לגישתו של ובר, הדן ב"סגנון חיים".

מקצועית, ולרוב גם פיקודית – וגם בדמות סמלית בהיררכיות חברתיות כלליות. קיימת מערכת שלמה של דימויים על אודות דמות ה"רס", אך בניגוד למערכת דימויים זו קיימות שונות ומורכבות בכל הקשור לנגדים ולזהותם. לדימויים עצמם יש כוח רב מאוד המעצב את המציאות החברתית שהנגדים פועלים בה וגם את התפיסות לגביהם מצד החברה.

הנגד הוא איש קבע, חייל מקצועי שאינו קצין, ובמקרים רבים הוא ממלא תפקידים חיוניים במערך הצבאי, בייחוד במערך הטכני. במקרים אחרים הוא ממלא תפקידי ארגון שונים, למשל במערכים של שלישות, תחזוקה ולוגיסטיקה. עם זאת, כדמות סמלית הוא מזהה בראש ובראשונה עם ה"רס" המשמעת. שני כינויים לדמויות כאלו זכורים לנו מתקופות מסוימות בשירות הצבאי: במקרה אחד ה"רס" שפונה "הסוס הלבן", במקרה אחר – "החמור השחור". לצד החשש של החיילים הסדירים מדמויות אלו, השם מרמז בשני המקרים על מיקומם – מעין בהמות אצילות יותר או פחות המשרתות את הרוכבים, כלומר את הקצינים.

מבחינה מעמדית, במובן הכלכלי גרידא, נגדים אינם חלק מן המעמד הנמוך, אלא שייכים למעמד הבינוני-נמוך. רובם אנשי מקצוע הזוכים לתנאי שכר סבירים, בעלי יציבות תעסוקתית, ולרבים מהם השכלה מקצועית – הנדסאים, טכנאים, מומחים בתחומים שונים, כגון טבחים או נהגי רכב כבד וציוד מכני-הנדסי (צמ"ה). חלק נכבד מבעלי מקצועות אלו אינם נחשבים באזרחות לבני המעמד הנמוך ואף אינם זוכים בהכרח לסטטוס נמוך במיוחד. המיקום הארגוני-צבאי, המקנה להם את היציבות התעסוקתית, הוא המסמן אותם כמעט א-פריורי כבעלי סטטוס נמוך במובן הווריאני של המילה – של סטטוס תעסוקתי, יוקרה ומיקום בהיררכיות תרבותיות. כפי שאמר לנו מנחה קבוצות שהנחה סדנאות לנגדים:

חלק מהנגדים, אם לא היו עושים את זה בצבא, היה להם גם סטטוס. אדם מנהל סדנה עם תקציבים של מיליונים למשל [...] אבל מיקומם בצבא מצריך אותם להתמודד עם דימוי רווח שלפיו מי שחתם קבע, חשש שלא יסתדר בחוץ.

אף שצריך להיזהר מזיהוי אתני חד-משמעי – נגדים אינם בהכרח מזרחים, אף כי במשך שנים רובם היו מזרחים⁴ – יש הלימה בין מיקומם המעמדי לבין צורות אחרות של קיבוע מעמד וסטטוס בחברה הישראלית, כמו המגמות הטכנולוגיות בעבר, שיצאו

4 הקטגוריה "מזרחים" עצמה נוצרה בישראל ואינה מבטאת זהות אתנית ברורה או בעלת היסטוריה ותרבות אחידות. אנו משתמשים בה במאמר במובן הרווח בספרות, כלומר כמצינת ישראלים שמשפחותיהם היגרו מצפון אפריקה ומן המזרח התיכון. המורכבות הקשורה בקטגוריה זו מתכתבת עם ההבדל בין הקטגוריה הכוללת "רס" לבין השונות בפועל בין דרגות, תפקידים ומרופילים של נגדים הנדונה בהמשך (ראו Bram & Amor, 2015; Goldberg, 2008).

מהן נגדים רבים (סבירסקי, 1990). זאת ועוד, השפעת הרקע ההשכלתי (שאינו אקדמי) מבדילה אותם מקצינים ומקבעת את הסטטוס שלהם בתוך הארגון הצבאי, כפי שנראה בהמשך. שאלת ההשכלה והרקע החברתי-לימודי-השכלתי (קב"א ודפ"ר)⁵ הם רכיב מרכזי המבדיל אותם לרוב מקצינים היוצאים בשלב מסוים ללימודים אקדמיים כחלק ממסלול השירות.

דוגמה למיקום הסטטוס של הנגדים אפשר לראות בשם הקוד "רס"ר" – לכאורה דרגה צבאית, רב-סמל ראשון. למעשה, מבחינת השיח החברתי הנפוץ מדובר בסמל לסטטוס בעייתי ולפעמים אף נלעג, כפי שמתבטא בחריזה "רס"ר-דפ"ר" (כלומר, מי שהדירוג הפסיכומטרי שלו נמוך או אינו מאפשר לו להיות קצין) ואף בדמות הרס"ר בסרטי בורקס ובמערכונים, דמות בעלת כוח מסוים בשל מיקומה, המסמלת עילגות, חוסר גמישות, גינוני סרק ועוד. ביטוי נוסף לכך, אם כי מעודן יותר, אפשר לראות בדמות שגילם ישראל (פולי) פוליאקוב מן "הגשש החיזור" בסרט "גבעת הלפון אינה עונה", שהיה עם השנים לסרט פולחן גם בצבא וגם מחוצה לו.

למרות הדימויים הנפוצים של הנגדים מדובר באוכלוסייה מגוונת והטרוגנית, העוסקת במגוון רחב של מקצועות צבאיים – מחיל המודיעין וחיל האוויר ועד מקצועות של אפסנאות ומשמעת, ביחידות שדה לוחמות וגם ביחידות עורפיות. בניגוד לדימוי הקיים גם במחקר, הם באים מרקע מגוון ולא רק מזרחי,⁶ אם כי אוכלוסייה זו מייצגת את החיילים של צבא הפריפריה (לוי, 2007).

נגדים גם ממלאים תפקידי פיקוד, והם ממונים על חיילים. עם זאת, צד זה בתפקידם עומד בדרך כלל בצל בשל מיקומם המבני לעומת הקצינים הממונים עליהם ובשל תלותם בחוות הדעת של הקצינים, הנחוצה להם כדי להתקדם בתוך מערך הדרגות של הנגדים. בסדנאות עלה שלחלק מן הנגדים יש דימוי שקצינים אינם עושים די הצורך ואינם מקצועיים די הצורך בתחומים שהם מפקחים בהם על הנגדים, אך הם מרוויחים

5 דפ"ר הוא דירוג פסיכוכני ראשוני – מדד הנקבע בעקבות תוצאות של בחינות פסיכוכניות של המתגייסים לצבא ומשפיע ישירות על השיבוץ הצבאי. בפועל, מאחורי הביטוי מסתתרת מציאות מורכבת יותר, שכן לא רק התוצאות בבחינות קובעות את השיבוץ, אלא גם הקב"א – מדד קבוצת האיות הקשור ברקע (האישי והמשפחתי). על אף השאיפה ליצור מדדים אובייקטיביים, שני המשתנים, ובייחוד הקב"א, מושפעים גם מאופן הראייה של רקע זה בעיני מערכת האבחון הצבאית. דוגמה לכך בהיסטוריה הצבאית והאתנית של ישראל היא יכולתם בעבר של בני ההתיישבות העובדת (בעיקר הקיבוצים) להגיע ליחידות מובחרות בעקבות המלצה והיכרות אישית של קצינים מרקע דומה, גם אם לרוב לא הייתה להם השכלה מספקת. וראו מחקרה של שרון לוי (2003) על גבריות וצבא העוסק בחיילים בשירות סדיר ודן פחות באנשי הקבע, שמחקרנו מתרכז בהם. חשיבות מחקרה של שרון לוי היא בהדגשת הממד המעמדי של הצבא. עם זאת, הוא נוטה לתאר תמונה שלפיה הקצונה היא אשכנזית ואילו החיילים בצווארון הכחול הם מזרחים. מציאות זו התקיימה אולי לפני עשרות שנים, אך כיום התמונה מורכבת יותר.

יותר, ואילו הנגדים הם "העובדים השחורים" המחזיקים את המערכת ואינם זוכים להערכה או לתגמול ראוי. וכך תיאר זאת אחד הנגדים:

באים קצינים לא מקצועיים, נוצרת בעיה, הוא צריך להיות בעל מקצוע כדי לפקד עליי...

א', נגד המשרת בטיסת טכנית בחיל האוויר, מתאר עימות עם קצין צעיר ממנו:

הקצין ביקר אותי ורצה להדיח אותי. לפני כן הייתי נגד מצטיין. הגבתי בשביתה איטלקית. אחר כך הקצין החזיר אותי והפכנו לחברים.

אמנם העימות הזה נפתר, אבל המסר ברור: הנגד הוותיק הוא המקצועי, והוא זכה ליחס לא הוגן, שתוקן במקרה זה. נגדים רבים אחרים ציינו שהקצינים "באים והולכים", ואילו הם מי שבפועל "מחזיקים את המערכת".

את הקושי של הארגון הצבאי עצמו למקם את הנגדים ולהתמודד עם השאלה בדבר דימוי הסטטוס שלהם אפשר לראות בנפתולי הצגת הדרגה של הנגדים בצבא. תחילה הוצגה הדרגה לצד השרוויל (שעון), אחר כך על הצווארון ולבסוף על הכותפות – מה שמלמד על בעייתיות מעמדם של הנגדים ועל תפיסת הנראות שלהם גם בארגון עצמו. תפיסות אלו עולות בקנה אחד עם תפיסות חברתיות רחבות יותר, וכך סיפר אחד המנחים בסדנאות על תגובת חברו לסיפוריו על עבודתו עם הנגדים:

כשהייתי מספר על הסדנאות, הוא היה צוחק שלקחו את הדרגות מהשרוויל והעלו לצווארון, מהצווארון לכותפת, ובשלב הבא יעלו לשפם...

החבר הדובר במקרה זה הוא עצמו מזרחי, ואף על פי כן הוא מדבר ממקומו כאזרח בעל השכלה אקדמית, המסמן את הנגדים כ"אחרים" נחותים מבחינה של סטטוס ומעמד, יהיה אשר יהיה מיקום הדרגה שלהם.

סוגיית הלימודים האקדמיים מדגימה גם היא את מיקומם המעמדי של הנגדים. כאמור, בסדנאות ביטאו הנגדים עמדות שונות בנוגע ללימודים ולמשמעותם בעיניהם. בין שחלקם פנו ללמוד לצורך אינסטרומנטלי גרידא ובין שהם ראו בכך הזדמנות לפרוץ למעגלים חדשים לאחר השחרור (גם מבחינה אישית וגם מבחינה מקצועית), בעצם הפנייה ללימודים הם ערערו על מיקומם כרס"רים. ביטוי נוסף לכך אפשר לראות במקרה של נגד בשירות פעיל שהגיש בג"ץ נגד הצבא על כך שלא הכירו בלימודיו.

עם זאת, המערך המבני שאפשר למוסדות, כגון אוניברסיטת לטביה או אוניברסיטת דרבי, להיכנס לנישה ארגונית זו באופן שעורר שאלות על רמה ועל פיקוח אקדמי, יצר מלכתחילה סימן שאלה מנקודת מוצא חיצונית בדבר משמעות הלימוד. אפשר אפוא לשאול באיזה מידה המערך הזה כולו התאפשר בשל קהל היעד שכלל, בין השאר, נגדים ומורים בבתי ספר, כלומר קבוצות בעלות יוקרה תעסוקתית נמוכה במקרה הישראלי.

הנגד שפנה לבג"ץ בתביעה להכיר בלימודיו ניסה לקרוא תיגר על מערך זה, אבל בסופו של דבר הצליח הצבא למנוע זיקה בין לימודים אקדמיים לבין תנאי שכר ותנאי שירות במקרה של אנשי קבע, באופן המתייחס בעיקר למערך הנגדים. מכל זה עולה כי נגדים הם דוגמה ברורה למיקום מעמדי מקובע: מיקום מעמדי של אנשי צווארון כחול של הצבא, מיקום ארגוני הכרוך בהבחנות חד-משמעיות בין קצינים לבין נגדים, ובייחוד סטטוס חברתי נמוך הכרוך בדימוי הרס"ר בחברה הישראלית, המשפיע על החוויה היום-יומית בתוך הארגון וגם מחוצה לו. לנוכח מצב זה של הנגדים יש לבחון את זיקתם המחודשת לדת, זיקה המאפשרת לקרוא תיגר על המערכת הזאת. כאמור, הדיון בכך יתחלק לשניים: דת כמאפשרת הכרה, ודת כמאפשרת חופש. בהמשך נבחן באיזה מובן הדת קוראת תיגר על הסטטוס המקובע והנמוך, ולאחר מכן – מה מאפשרת קריאת התיגר הזאת ומה הן מגבלותיה.

דת כרכיב המאפשר לקרוא תיגר על המיקום המעמדי

דת כמאפשרת הכרה

דת היא משאב המאפשר לקבל הכרה וערך חברתי. במקרה זה מדובר במעין תיקון לאופני הכרה ומתן ערך הנובעים מאופני התפיסה הרווחים באשר לזהותם של נגדים בחברה הישראלית. נגד הוא זהות חברתית, הקשורה לכאורה בממדים מקצועיים-מעמדיים, אבל בפועל היא חלק משדה מורכב המצרף יחד סטטוס מקצועי וזהויות תרבותיות. נגדים רבים חיים במצב של הכרה שגויה – תוצאה של פער בין התפיסות החיצוניות באשר לזהותם במערכת הדימויים הרווחת שתוארו למעלה לבין תפיסה אישית מורכבת יותר של עצמם ושל מעמדם המקצועי, המתבטאת גם בחלק מן השיח הרשמי של הצבא. דיון באופני ההכרה הללו מוביל לדיון רחב יותר בשאלות של כבוד האדם בחברה הישראלית. הפילוסוף צ'רלס טיילור קשר בין דיון בכבוד האדם (במובן של dignity) לבין הקשר שיש לדעתו בין אופני הכרה (recognition) לבין זהות – הזהות נבנית אל מול אופני ההכרה החברתית בה (Taylor, 1994). לדעת טיילור, לא ניתן לתת כבוד – dignity – לאחר במנותק מזהותו התרבותית, כלומר להתייחס רק "לאדמיות" שלו, לזהותו האוניברסלית כאדם. הפרויקט הליברלי של התייחסות לשוויון ערך האדם חשוב אבל נידון לכישלון, כיוון שהשחקנים השונים בחברה אינם מצליחים להפריד בין האדם לבין זהותו הקבוצתית והתרבותית. התוצאה של תהליך זה היא לא רק שלא ניתנת הכרה בזהות (הצריכה להיות רכיב בכבוד האדם), אלא אף נוצרת הכרה שגויה (misrecognition). סוגיה זו בולטת מאוד בחברה הישראלית, והיא מקבלת ביטוי מובהק בשדה המחקר הנדון כאן.

הדיון בבסיסו אינו קשור רק לאתניות, ליחסים בין קבוצות ולהגמוניה, אלא לשאלה רחבה יותר – מה מאפשר הכרה וכבוד האדם (dignity) בחברה הישראלית: כיצד מבטאים כבוד אדם אל מול מערכות השוללות אותו ממי שנטול משאבים סמליים שונים, כגון

השכלה פורמלית. ברקע לכך נתון המצב שבו בחברה הישראלית נעשה שימוש ברכיבים של השכלה (והדרה מהשכלה ומלימוד) כדי לבסס היררכיות חברתיות באופן ששלל את כבוד האדם של שכבות רחבות.⁷ בחברות רבות הכרה בזהות ובכבוד האדם אינה תוצר ישיר של השכלה (למשל, אדם יכול להיות בעל מקצוע טכני או נותן שירותים מוערך), ואין זיקה ישירה בין הסטטוס התעסוקתי לבין זהות תרבותית. לעומת זאת, במשך תקופות ארוכות רווח בחברה הישראלית זיהוי בעייתי בין זהות תרבותית (לרוב מזרחית) לבין חוסר השכלה וחוסר תרבות – זיהוי הקשור בהיווצרות של ethno-class. מערכת זו של הכרה שגויה קשורה גם לשיח זהויות רחב יותר בחברה הישראלית ובמחקר החברה הישראלית. בעקבות כך גם התפתח שיח נגדי שניסה להפוך את הזהות המזרחית לסמן להתנגדות להגמוניה אשכנזית, ואולם גם שיח זה סובל מבעיות יסוד, כמו המעבר מפוליטיקה של הכרה לפוליטיקה של זהויות. פוליטיקה של הכרה במובן של טיילור מתרכזת באופני ההכרה, בהעדר הכרה ובהכרה שגויה ובוחנת אותם לאור מערכי כוח הקיימים בחברה נתונה. לעומת זאת, פוליטיקה של זהויות הופכת את הדיון למאבק בין קבוצות זהות שונות, כאשר בתוך כך יש גם תהליך של השטחה של הזהויות השונות וגם תהליך שבו הן מתחילות להיתפס בצורה מהותנית. הסטראוטיפיזציה הכרוכה בתפיסה הרווחת של נגדים, כפי שחווים אותה רבים מהם גם בתוך הצבא וגם מחוצה לו, מדגימה תהליך זה. את הסטראוטיפיזציה הזאת ניתן לסכם בסלנג הצבאי שהובא קודם, "רס"ר" דפ"ר", הקושר ישירות בין הדרגה לבין דימוי של אינטליגנציה נמוכה.

אל מול דפוסים אלו של חוסר הכרה הקשור במיקום אתנו-מעמדי, הדת מאפשרת חלופה. כפי שנראה, ברקע לכך מצויים מאפייני הזהות הדתית הקשורים גם בתפיסות של כבוד וערך עצמי היכולות לקרוא תיגר על ההיררכיות המעמדיות, וגם הקשר בין הדת לבין זהויות אתניות ותרבותיות שכלפיהן מופנה שיח המעלה שאלות של הכרה לעומת הכרה שגויה. הדיון בלימודים ומשמעותם, שהובא למעלה, מדגים זאת. פעולות של לימוד אקדמי ושל כניסה למעגלי לימוד דתיים הן דרך להתמודדות עם העדר הכרה ועם סטטוס נמוך. מדובר בשני מסלולים נבדלים, אבל בסיטואציה המתוארת יש ביניהם הקבלה ודמיון מבני שכן שניהם מאפשרים מוצא מן המיקום הריבוני המקובע, ובייחוד מן הסטטוס של הנגדים. השתתפות בשיעורים או בלימודים היא פעילות המעניקה משמעות, והיא מספקת קודם כול הכרה עצמית שונה (self-recognition). ב"בזמן היא גם טומנת בחובה אמירה כלפי הסביבה בנוגע למי שראויים להכרה זו – גם הכרה בפוטנציאל שלהם (כלומדים ולא רק כמבצעים של מטלות טכניות) וגם הכרה ברכיבי זהות נוספים (ובכלל זה זהותם הדתית). כל זאת מנוגד להתייחסות אליהם רק על-פי הסטטוס של נגדים בארגון, ועוד יותר מכך – על-פי הדימויים הקשורים בסטטוס זה.

7 טיעון ברוח זו ביטאה השופטת דליה דורנר במהלך כינוס על כבוד האדם שהתקיים במכון ון ליר בירושלים בשנת 1988. וראו גם הראבן וברם (2000).

בעזרת הלימודים קראו הנגדים תיגר על מיקומם הסמלי והארגוני. ואולם, אל מול רצונם להשתמש בלימודים לצורכי קידום ושיפור של מעמדם הצליח הצבא למנוע זיקה בין השכלה אקדמית נוספת לבין תגמולים (הנתפסת כטבעית בקבוצות אקדמיות של מעמד־סטטוס). בכך מנע הצבא מנגדים את השימוש בלימודים אקדמיים לצורך שיפור מעמדם בארגון ואף הקטין את היכולת ואת ההזדמנות לשינוי הסטטוס בהמשך, לאחר השחרור. לעומת זאת, האפשרות של לימוד דתי בעל אופי קהילתי הייתה מלכתחילה, לפחות בחלקה, מנותקת משאלות אלו וגם משליטה של הממסד הצבאי.

לימודים במסגרות קהילתיות מאפשרים הכרה וכבוד במובן של dignity בממדים אחדים. ראשית, לימודים כאלה, המתקיימים בבסיס סגור, למשל בתום יום העבודה או בשכונה כשמדובר במי שמשרת בבסיס פתוח, הם אינקלוסיביים במהותם. הם מניחים שכל אחד יכול להיות שותף בהם, ובכך הם מחזקים רכיב של הכרה וכבוד עצמי שנגזל בעבר מחלק מן הנגדים, ובהיבט מציינים חלופה לסולמות של סטטוס ומעמד קיימים. הכרה וכבוד עצמי מושגים כאן בשלב הראשון מצד הקהילה המקומית, ובהמשך גם מצד חיילים אחרים, אבל יותר מכול – בדימוי העצמי של הנגדים עצמם. לצד הכרה ומתן ערך, עבור חלק מן הנגדים יש בתהליך זה גם חיבור מחודש (מדומיין או ממשי) לעולמות התרבותיים שגדלו בהם (מדובר ברכיבים המקבילים במידה זו או אחרת לפרויקט התרבותי־דתי והפוליטי של ש"ס; ראו ליאון, 2009).

מן החומר שבידינו עולה שמדובר לא רק בזליגה של תהליכים המתרחשים באורחות לבסיסי הצבא. אדרבה, בחלק מן המקרים הבסיס הצבאי הוא המקום שבו תהליכים אלו קורמים עור וגידים בד בבד עם תהליכים דומים המתרחשים באורחות. למשל, בבסיס בגליל שממוקמת בו סדנה טכנית גדולה החלו תהליכים של הקמת קבוצות לימוד והתחזקות של נגדים בשלב מוקדם יחסית, וייתכן שאופי המרחב הכפרי שהבסיס ממוקם בו תרם לכך. במילים אחרות, השירות המשותף כנגדים בבסיס הוא שאפשר את המפגש בין נגדים מרקע מסורתי־מזרחי דומה ממושבים ומערים קטנות סמוכות.

בהקמת קבוצות של לימוד דתי־תורני אין לכאורה תביעה להכרה מן הממסד ההגמוני שמנע מהם הכרה בתחילה, אולם בהמשך יש לכך השפעה ברורה גם על היחסים עם הממסד. הסיפור של בר־שא מדגים כיצד מהלך כזה של לימוד יכול להביא גם לעלייה הדרגתית בסטטוס, מהלך שגם מקבל חיזוק מן הסביבה וגם משפיע לבסוף על היחסים עם הממסד הצבאי ועם הקצונה: היותו נגד הופך לעניין זניח, ומתחזקת מולו הוית חדשה של מנהיג מקומי דתי עממי. השינוי הזה מתבטא גם בתוך הארגון הצבאי – הוא משתתף בעיצוב המרחב של המחנה כאשר הוא מגייס כספים לבניית בית כנסת. יתר על כן, כאשר בתגובה לשאלה אם הקצין הממונה עליו ידע על בניית בית הכנסת, בר־שא מדגיש שהוא היה המפקד האחראי בבסיס, והדבר מלמד על זיקה בין תפיסתו העצמית בנוגע למקומו בארגון (כמפקד שאינו קצין) לבין תפיסתו העצמית כמנהיג דתי. צירוף זה ניכר במיוחד כשהוא מתאר את עצמו כבעל יכולת להשפיע על חיילים שהוא מקרב

לדת ולבית הכנסת. כאן מדובר על סמכות שאינה באה רק מתוקף הדרגות, אלא מתוקף מוסרי־דתי – סמכות שאינה תלויה בקצין, והקצין לרוב אינו שותף לה. סמכות כזאת מאפשרת גם הצלחה בהתמודדות עם חיילים בעייתיים ("חיילי רס"ר"), התמודדות שהקצין אינו מסוגל לה בהכרח. סמכות זו מתחרה במקורות הסמכות של הקצינים: מיקומם ההיררכי הקשור ברקע אקדמי או לפחות בכלי מדידה ארגוניים־אקדמיים. ביטוי לכך מצוי גם בעימות הנוגע ליום השואה, המבטא מעבר ממחויבות למערך סמלי אחד (צבאי־לאומי) לאחר (דתי־יהודי).

דמותו של בר־שא מלמדת על הקשר בין תהליכים של התחזקות דתית המתרחשים בהקשר הצבאי, של אדם שהוא נגד, לבין המקום שהוא תופס ביחס לקהילה שמחוץ לצבא, שהוא קשור אליה ולהתפתחויות כלליות יותר בחברה הישראלית. מדובר בתהליכים המחזקים זה את זה וקשורים זה בזה. אין מדובר בתהליך אישי בלבד – אדם המשחרר את עצמו מתלות בהיררכיה – אלא בתהליך המשפיע על הפרט שהוא חלק מתהליך קבוצתי הקשור בפוליטיקה של הכרה. תהליך זה מתרחש בד בבד עם שינויים פוליטיים רחבים יותר, כך שהמהלכים המתוארים זוכים ליותר לגיטימציה מן המערכת החיצונית המתבטאת גם בתוך הארגון הצבאי וגם בכך שנציגים הקרובים לציבור המתואר (הנגדים המתחזקים) תופסים מקום כנציגים פוליטיים במערכת של המדינה בכלל.

תהליכים של חזרה לדת מלווים אפוא בתגמולים בסטטוס, המתבטאים במעגלים חברתיים ותרבותיים חלופיים לאלו של הצבא וגם לאלו של החברה כולה או למרכזה הסמלי (אם כי לא בכל המקרים התוצאה ברורה כל כך כמו בדוגמה המובאת כאן). במקרים שונים הלחלו תגמולים אלו גם למערכות הארגוניות עצמן. לדוגמה, בקרב חלק מן הנגדים הדתיים אפשרה התחזקות דתית גם חיבור למערכות מקבילות שנתנו בתקופה זו קרדיטציה לקורסים דתיים המאפשרים גם הם תוספות של שכר ודרגה, ואצל אחרים היא אפשרה התחברות למערכות חינוכיות של ש"ס (קשר שיש לו משמעות כלכלית). יש לשים לב כי הופעת ש"ס והצלחתה הפוליטית הפכו את המהלך המתואר לא רק לחלופה מקבילה או חיצונית לסולמות סטטוס קיימים, אלא גם למערכת היוצרת סולמות נוספים של מעמד וסטטוס גם בתוך מערכות המדינה.

דת היא אפוא מנגנון מפצה סטטוס, וברובד עמוק יותר – מנגנון הכרה חלופי. תהליך ההתחזקות מאפשר קודם כול הכרה וסטטוס במערכות חלופיות – בית הכנסת, חצרות של רבנים כריזמטיים ועוד. עם זאת, בשל תהליכים פוליטיים וחברתיים בחברה הישראלית, המקדמים את הדת למרכז הבמה, מדובר גם בסטטוס שיש לו משמעות מסוימת במערכת הצבאית וגם בדבר־מה שבמקרים מסוימים ניתן לתרגמו למשאב כלכלי־מעמדי. אם כך, בראש ובראשונה מדובר כאן על הכרה המאפשרת dignity – כבוד אדם, כבוד עצמי וחברתי מחודש לאנשים הלכודים כאמור בתפקיד המזוהה עם סטטוס נמוך.

דת כמאפשרת חופש

לצד מתן הכרה, הדת יכולה לקרוא תיגר על הסטטוס הבעייתי של הנגדים כי היא מאפשרת לממש את האנושיות ואת החירות של כל אדם, אף כי האפשרות למימוש זה היא לרוב משאב הנגיש יותר לבעלי סטטוס מקצועי וחברתי גבוה יותר. דיוננו בסוגיה זו יתייחס לשני מעגלים. המעגל הראשון הוא של המושג "בעל מקצוע חופשי" (free profession) לעומת עובד או בעל מלאכה (worker, craftsman). המעגל השני שואב את השראתו מן הדיון של חנה ארנדט (Arendt, 1958) וממסות נוספות על עמל ועבודה לעומת פוליטיקה ופילוסופיה (Arendt, 1963).

על-פי המחקרים הקלאסיים של הנטינגטון (Huntington, 1955) ושל ינוביץ (Janowitz, 1973), הקצין בצבאות מודרניים הוא professional – בעל מקצוע חופשי – ויכולתו המקצועית משתווה לזו של הרופא, עורך הדין ורואה החשבון. ינוביץ כינה אותם managers of violence, מנהלי האלימות. ממה נובעת הגדרתם כבעלי מקצוע חופשי? אנו מציעים שרכיב מרכזי הוא יכולתם להפעיל שיפוט מקצועי מלומד, המקביל למה שהיוונים קראו *phronesis* – right practical reason, הפעלת שיפוט מקצועי מלומד, כלומר היכולת להחליט את ההחלטה הנכונה בנסיבות מסוימות, היא המבדילה את רואה החשבון ממנהל החשבונות ואת האדריכל מן המשרטט. מנהל החשבונות והמשרטט בדוגמאות אלו הם רק עובדים או בעלי מלאכה, לא בעלי מקצוע חופשי. בעל מקצוע חופשי מבין את ה"מה" ואת ה"למה", ואף חשוב מזה – הוא יודע להתאים את העיקרון הכללי למקרה הפרטי, להכריע בין עקרונות סותרים ולדעת מה הוא הגבול של העיקרון ומתי כל מקרה הוא יוצא מן הכלל. ידע כזה רוכשים בהכשרה אקדמית המקנה את ההקשר הרחב של העיקרון, את גבולותיו ואת תכליתו. בעל המלאכה, המשרטט, מנהל החשבונות, או במקרה שלנו – הנגד, מיישם את מיומנותו, אבל אינו מבין אותה לעומק (Shulman, 1986, p. 13).

ואולם, יש עוד מאפיין לקצין כבעל מקצוע. בעל מקצוע חופשי אמור לא לפעול רק על-פי כללי השוק, כלומר להעניק שירות תמורת תגמול כספי, אלא גם לפעול בנאמנות למען אידאל עליון – הרופא פועל למען הבריאות מעל ומעבר ליחסים של קח ותן בשוק, ואף המשפטן פועל בשם הצדק והחוק. בדומה לכך, הקצין הצבאי פועל למען ביטחון החברה או הביטחון הלאומי. היבט זה של המקצועיות הצבאית הודגש אצל הנטינגטון (Huntington, 1955) ואצל הבאים בעקבותיו – גבריאל וסוואג' (Gabriel & Savage, 1978) ומוסקוס (Moskos, 1988), שכתב על המגמה המוסדית בארגון הצבאי. במובן זה, המקצועיות הצבאית דומה לעיסוק בפוליטיקה ובפילוסופיה בתפיסה היוונית הקלאסית, כפי שניסחה זאת ארנדט. הפילוסופיה והפוליטיקה אינן קשורות לזירה של כורח – הצורך לעבוד למען הקיום. אדרבה, התנאי לקיומן של פוליטיקה ופילוסופיה הוא השחרור מן הכורח לעבוד בשביל הקיום. בפוליס היווני התאפשר שחרור זה כי האזרח או הפילוסוף עמד בראש בית אב שכלל עבדים ונשים המקיימים ומשכפלים

חיים אנושיים. הפוליטיקה והפילוסופיה אינן נעשות אפוא בגלל הכורח הכלכלי, אלא הן בתחום החירות. תכליתו של המעשה הפוליטי היא לעשות את המעשה הטוב והיפה כשהוא לעצמו, ולכן עשייתו מזכה בחיי עולמים (will achieve immortality). תכלית הפילוסופיה היא לפרש ולהבין את העולם, ולכן להתחבר לנצחי (eternal) (Arendt, 1958, pp. 17-19, 55-56). כל התחומים האלה עוסקים בטוב ובערכי למען עצמם, ודווקא עיסוק זה הוא הביטוי המלא לאנושיות. בעיני היוונים הקלאסיים, הפוליטיקה והפילוסופיה, ה־*vita activa* וה־*vita contemplativa*, הן המימוש המלא של האנושיות. הדיון ביוון העתיקה מועיל לעניינו כאן כיוון שהוא מאיר את הקשר בין הנעלה לבין הערכי, בין מימוש האנושיות לבין הריבוד. רק מי שהם בעלי *property* – נשים ועבדים – יכולים להיות אנושיים באמת, והם האזרחים החופשיים ברום הסולם החברתי (Arendt, 1958, pp. 58-72). לעומת זאת, מי שלכודים במעגל של עבודה ושל המשך הקיום האנושי, מצויים בתחתית הסולם.

המבנה המעמדי הצבאי הוא אנלוגי לתיאור הזה: הקצינים הם המתייחסים לאמות מידה של הערכי והטוב, והם גם מי שאמורים לתת פשר למצבים ולנהל את ענייני הצבא דרך דיון רציונלי (מנהלי האלימות), בדומה לניהול הדיון הפוליטי ביוון. האחרים – חוגרים, חיילים פשוטים ונגדים – נותנים כוח עבודה, *Arbeitskraft* בלשונו של מרקס, וגם מיומנויות טכניות, אולם הם אינם נדרשים להבין את המהות ואת התכלית של עבודתם.

לקצינים דרושה אפוא הכשרה אקדמית, בייחוד במדעי הרוח ובמדעי החברה, על מנת שיוכלו להחליט החלטות ערכיות נכונות. בשל כך הצבא מעודד קצינים לצאת ללימודים אקדמיים, ובה בעת מדכא את רצונם של נגדים לצאת ללימודים דומים. גם אם השיקול הצבאי הוא קודם כול כלכלי, שכן יציאה ללימודים אקדמיים יכולה לגרום תביעה לבטא את הלימודים בשכר בדומה למערכות אחרות במשק, לימודים אקדמיים של נגדים בצבא אינם נתפסים ממין העניין, משום שהנגדים שייכים לקבוצת העמלים. שאלת הלימודים קשורה אפוא למתחים המרכזיים סביב הסטטוס של הנגד, שכן הם מייצגים את הניסיון להימלט מן הסטטוס של עמל: כך באשר ללימודים אקדמיים וכך גם באשר ללימודי דת וללימודים תורניים.

דוגמה למתח הקשור במשמעות זו של חלוקה בין מי שהוא כוח עבודה לבין מי שאחראי גם למהות ולתכלית אפשר לראות בציטוטים שהביאה ששון לוי (2003, עמ' 36). בדיונה בתחושותיהם של חיילים בתפקידי צווארון כחול נכתב:

מתי, חיל האוויר: ... אתה חושב הרבה יותר מדרג ב, אבל אתה רובוט. זה התפקיד של הטכנאי.

דרור, טכנאי הקשר: אני לא ממצה את עצמי פה, אחרי כל השנים שלמדתי בבית הספר, במכללה, אני מרגיש שאני לא עושה פה כלום. חשוב שאשרת בצבא, אבל זה לא בסדר שאני דורך במקום.

תיאורים אלו מתייחסים לחיילים בסדיר, אבל ניתן ללמוד מהם גם על מצבם של הנגדים. הנגדים למדו לתת לתפקידם תחושת ערך וחתמו קבע בהנחה שהצבא יתרום לניעות הכלכלית שלהם, אבל עם השנים מתחדדת בעיניהם ההבחנה בין מצבם לבין מצב הקצינים.⁸ תמונת מצב זו עולה מתוך החומר האתנוגרפי שלנו הנוגע לנגדים שהשתתפו בסדנאות, שרובם כבר היו ותיקים בעבודתם.

מחד גיסא, בסדנאות אלו היו נגדים שדיברו על לימודים במוסדות אקדמיים, כגון לימודי מנהל עסקים, כעל הזדמנות להתפתחות ולהרחבת אופקים שלא הייתה להם קודם. עם זאת, המאבק עם הצבא על ההכרה במשמעותם של לימודים אלו העיב על תחושה זו. מאידך גיסא, אחרים סברו שלימודי דת הם שאפשרו את השינוי מן הסטטוס שהם מקובעים בו בצבא, כפי שעולה מן המקרה הזה: עובדיה ביטון, בן 39, נשוי, אב לארבעה ילדים, הוא נגד הממונה על רכש ציוד אלקטרוניקה. הוא גר בנתניה, ואשתו מורה. עובדיה מספר כי לפני שנתיים החל להתחזק וניסה ללמוד תורה כמה שיותר:

לפני כן הייתי שומר שבת, לא מקפיד על תפילין. לא ידענו את המשמעות. כשהתחלתי ללכת לשיעורי תורה, דיברנו על זוגיות, משפחה, חינוך הילדים. ואני מחכה כל היום למפגש הזה בערב.

השיעורים נותנים לעובדיה את האפשרות לתת פשר למציאות החברתית־משפחתית שלו. דרך הלימודים הוא יכול לפרש את יחסו לאשתו ולילדים, והם מספקים לו תובנות בנוגע לחינוך הילדים. עובדיה מדגיש שההתחזקות החדשה היא שמספקת לו את ההבנה ואת התובנות האלה, ולא חייו הקודמים כדתי־מסורתי מתוך שגרה:

למדתי בישיבה תיכונית ובמוסדות של ממ"ד, אבל לא נתנו לך מוסר, לא תורמים בנושא חיזוק אמונה וחיי יום־יום – זוגיות, חינוך ילדים, יחס בין אדם לחברו...

הדת מעצבת מערך שלם של מושגים של פילוסופיה ופסיכולוגיה מוסרית באמצעות ספרות מחשבתית, פילוסופית ואתית שהתפתחה בה במשך מאות השנים. ספרות זו נמתחת מן הסוגות הגבוהות והאליטיסטיות ביותר, כגון הספר "מורה נבוכים", ועד העממי והנגיש ביותר, כמו סיפורי "ילקוט מעם לועז". מגוון זה מאפשר נגישות לאוכלוסיות ברמות שונות של השכלה תורנית וכללית. בשיעורי התורה שעובדיה משתתף בהם, הוא נחשף למערך של מושגים בפילוסופיה ובפסיכולוגיה מוסרית ולומד ליישם אותם בחייו ובחיי משפחתו. מהלך זה משחרר אותו מקיום של עמל ומאפשר לו לבטא רמה גבוהה יותר של אנושיות השייכת לפילוסוף. בחלק זה של חייו הוא עוסק

8 לוי טען שגם החיילים המצפים שהצבא יתרום לניעות הכלכלית והמקצועית שלהם, "עולים [בפועל] במעלה המדרגות היורדות" (Levy, 1998). וראו הדיון אצל ששון לוי (2003, עמ' 37).

בערפי ובנכון, כמו הקצינים. עובדיה אינו רק מבין את העולם אחרת בעקבות זאת, אלא גם משנה אותו. וכך הוא אמר לאחר שהוציא את הטלוויזיה מהסלון:

וזה עשה לי רק טוב. יש לי זמן לילד, לאישה...

התחזקותו של עובדיה גורמת לו לשנות את אורח חייו. שינוי זה כרוך לא רק בהוספת פעילות דתית (לימוד תורה, קיום מצוות), אלא גם בשליטה רבה יותר ברכיבי חייו, שבעקבותיה באה דחייה של היבטים מסוימים מחייו הקודמים, בייחוד החשיפה לתקשורת הכללית ולצרכנות.

שינוי זה, ובעיקר הוצאת הטלוויזיה, מדגים כיצד חוללה הדת מעשה היוצר ומאפשר חירות. אין מדובר בהכרח בחירות מן המעגל של הכורח לעבוד למען הקיום במובן שהיוונים הבינו זאת, אלא במקבילתה המודרנית: היכולת להשתחרר מן האחיזה של מעגלים של עבודה וצרכנות המאפיינים את מערכת הצרכנית הקפיטליסטית. מתיאורו של עובדיה עולה שהדת מוציאה אותו ממעגל הסיביות הפועל ככוח עליון המפעיל בני אדם במעגלים של עבודה וצרכנות, והיכולת שהוא רוכש מעניקה לו תחושה של סוכנות (agency). במילים אחרות, הדת משמשת מִפְסָק (interrupter function) בכל הנוגע למכבש המעגלים של עבודה וצרכנות, כפי שציין תומפסון (Thompson, 1966, pp. 26-54), כיוון שהיא מסוגלת להציג סדר קוסמי וחברתי חלופי. היא מספקת מרחב שאפשר לסגת בו מן הסדר הקיים, להפסיק אותו ואף להתנגד לו. אחת הסיבות שבעטיין היא מאפשרת סוכנות כזו היא יכולתה להציע מסגרות חלופיות של זמן ומשמעות: גם למסגרת הצרכנית וגם למסגרת הצבאית ולאופן שהיא ממקמת בהן את הנגדים.

יכולתה של הדת לאפשר חירות ומימוש של פוטנציאל אנושי קשורה באוטונומיה שלה כגורם חברתי. הדת מחוללת את חזוניתה הקוסמית והחברתית באופן אוטונומי, ולכן היא מסוגלת להציג חלופה (Eisenstadt, 1982; Weber, 1958). ואולם, למרות האוטונומיה המהותית הדת בישראל כרוכה בקשר סבוך עם זהות לאומית (יהודית ופלסטינית) ועם אתניות יהודית (כגון אשכנזית-חרדית ומזרחית). בכל הנוגע לאוכלוסייה המזרחית, הפרויקט של שחרור באמצעות הדת והענקת מידה של אוטונומיה קשור באופן פרדוקסלי ודיאלקטי לחרדיות המזרחית ולש"ס. התנועה החרדית המזרחית מכוננת לכאורה למען היהודים המזרחים מרחב אוטונומי של דת והלכה. המפעל הדתי של ש"ס מכוון הרי גם נגד המסורתיות המזרחית והמנהג המקומי, והוא מדגיש את האפשרות החלופית של קריאת הטקסט של שולחן ערוך ("החזרת עטרה ליושנה") ושל הלמדנות והפרקטיקה הישיבתית (זהר, 2001; לאו, 2005). לכל אלו יש פוטנציאל לשמש מחוזה של אוטונומיה דתית לעומת המסגרות החברתיות של המשפחה והקהילה. שוקד (Shokeid, 1995) הראה שהדת המזרחית המסורתית שקועה במסגרות של המשפחה והקהילה. תהליכי ההגירה וההתמקמות בישראל, ובייחוד הדחיקה לשוליים כלכליים וחברתיים, תרמו לכך שמסגרות אלו הוכפפו במידה רבה למערכות הקפיטליסטיות של עבודה וצרכנות. זו מעין קואופטיציה, שכן למי ששקוע באורח

החיים של המשפחה והקהילה, אין כמעט "מקום לעמוד", להתרחק מן המירוץ היום-יומי ולפתח התבוננות שתאפשר ביקורת על המערכות הקפיטליסטיות של עבודה וצרכנות. דווקא העמדת הדת על הבסיס החרדי הטקסטואלי-ישיבתי היא המעניקה את המרחב לדת אוטונומית ולהתנגדות.⁹

האביונים החרדים, ובפרט הלבוש, הם הסמלים של אוטונומיה זו. במקרה שראינו, הנגד בר-שא אינו רק מאמץ את הלבוש החרדי, אלא גם מודע מאוד למשמעותו ומבחין בין הדתיות המסורתית של אמו לבין "דתיות של חליפה ומגבעת" (השוו ליאון, 2009). בהיבט בר-שא משתמש בדתיותו החרדית כמפסק, כפי שראינו בתקרית הקשורה ליום הזיכרון. במקרה הזה הוא נמצא בעימות עם קצין, אולם הדת אפשרה לו לשחק במגרש של הקצין. בר-שא הציג טיעון ערכי – לא טכני – המבוסס על השקפת עולם חלופית ומשתמש בטענות רציונליות. במצב הזה לא רק הקצין היה בעל זיקה לערכיות. אדרבה, הדת אפשרה לנגד לאמץ עמדה ערכית ולנכס לעצמו תפקודי קצין. באופן דומה, בר-שא ונגדים מתחזקים אחרים מגייסים את משאבי הדת כאשר הם נדרשים לטפל בחיילים בעייתיים, כלומר הדת מאפשרת לנגדים לתפקד כאן באופנים מקבילים לזה של מקצוע חופשי מלומד. באמצעות הדת, המספקת פילוסופיה ופסיכולוגיה מוסרית, הנגד מנכס לעצמו ממד מקצועי לטיפול שהוא מעניק. בפעולה זו יש הקבלה מסוימת לאופן שבו פועלים קצינים בעלי רישוי אקדמי כדי לטפל בחיילים הנחשבים בעייתיים, כגון פסיכולוגים או עובדים סוציאליים, ובהיבט יש כאן קריאת תיגר על סמכות אקדמית זו. לסיכום, במסגרת מצבם המעמדי של הנגדים, הדת מאפשרת להם גישה למימוש אנושיות ואוטונומיה, טובין שיש להם השתמעויות ריבודיות ומעמדיות שלנגדים לא הייתה גישה אחרת אליהם.

בין דת לבין אתניות וזהות קולקטיבית: מגבלות יכולתה של הדת לקרוא תיגר על מערכות הסטטוס

כפי שעלה מן הדיון עד כה, יכולתה של הדת להציב אתגר בפני מערכות הריבוד והיוקרה – במקרה זה, של הנגדים – קשורה במידה רבה בתכונותיה כמשתנה חברתי אוטונומי. אם יש רכיבים המגבילים את התכונות האלה בהקשר חברתי מסוים, תהיה כאן השפעה גם על יכולתה של הדת – ובמקרה זה של תהליכי התחזקות דתית – לקרוא תיגר על הסדר החברתי הקיים ועל משמעות התהליך הזה בחברה הנדונה.

9 תגובה מדינית למחלוקות על עיצוב הזירה הציבורית, כגון המחלוקת על הדרת נשים ועל היחס אליהן במרחב הציבורי, מביאה, ולא בכדי, לתגובות נגד חרדיות בנוגע לאופן הצגתן של נשים בחברה המודרנית – כאשר ההתייחסות נוגעת לרכיבים של צרכנות קפיטליסטית, כגון השימוש בנשים כחפץ בפרסומות. במובן זה הטיעונים החרדיים דומים לטיעוניהם של הוגות והוגים פמיניסטיים, אף על פי שהם עומדים לכאורה משני צדי המתרס. בשני המקרים נקודת המוצא מאפשרת למתוח ביקורת על מעגלים של עבודה וצרכנות.

ההקשר היהודי ושאלת האוטונומיה של הדת כאמור, אנו מניחים שלושה משתנים תאורטיים אוטונומיים: דת, מעמד וזהות קולקטיבית. במסגרת הזאת הובלט הרכיב הדתי כאוטונומי, אבל אנו טוענים כי המציאות הישראלית מחייבת התייחסות ליחסים בין דת לבין זהות – זהות קולקטיבית בכלל ואתניות במובן מצומצם יותר בפרט. הדת היא משאב שאכן משפיע על התפיסה העצמית של האדם, אבל אי-אפשר להתעלם מן הקשרים בין דת לבין אתניות.

הבנת ההקשר היהודי-ישראלי של דת ודתיות לשאלת מעמד הדת כמשתנה תלוי או בלתי תלוי (אוטונומי) חשובה לדיון. הדת היא זירה מוסדית אוטונומית היכולה ל"חתוך" ("to crosscut") את ההשתייכות האתנית וגם השתייכויות קבוצתיות אחרות (גם תחום המדע הוא דוגמה לזירה המאפשרת זאת). עם זאת, יש הבדל ביכולת זו בין דתות, תרבויות והקשרים חברתיים שונים. ביהדות קיימת מלכתחילה זיקה גדולה מאוד בין דת לבין השתייכות קבוצתית-לאומית: "יהודי" יכול לסמן דת אך גם השתייכות קבוצתית אתנית-לאומית. זיקה זו מודגשת פחות באסלאם, ובוודאי בנצרות (באופן דומה, בהינדואיזם, או בדת הודו, קיימת זיקה כזו יותר מאשר בבודהיזם). יתרה מכך, ברבות השנים נוצרה במקרה היהודי מערכת נוספת של חפיפה או זיקה בין דת לבין אתניות בגלל המסורות ההלכתיות השונות של תפוצות גאוגרפיות שונות, שביטוייה המובהק ביותר הוא ההבדלים בין אשכנזים לבין ספרדים כקטגוריות בעלות זיקה להבדלים בהלכה ובפולחן. זאת ועוד, במידה מסוימת נוצרה בישראל חפיפה בין הבדלים אלו לבין מדרגים קבוצתיים של מעמד וסטטוס, כפי שמתבטא במושג ethno-class. למצב זה יש השלכה על יכולתה של הדת לקרוא תיגר על היררכיות של יוקרה ומעמד.

התחזקות דתית כתהליך חברתי בעל ממד קולקטיבי-אתני את השאלה אם ובאיוז מידה אפשר לתפוס דת כמשתנה עצמאי בהקשר הנדון, נבחן משתי נקודות מבט:

1. השאלה מה מניע את התהליך ומה האופק שלו. שאלה זו מכוונת לממד שונה ממה שעלה בדיון עד כה. קודם לכן ראינו כיצד ברגע מסוים הדת מאפשרת חופש והכרה בשל יכולתה לספק קוסמולוגיה חלופית, ואילו כעת נדון בשאלה מה מניע את התהליך שהדת משמשת בעקבותיו כרכיב הקורא תיגר על ההיררכיות החברתית ומה מכוון את התפתחותו.
2. ההבחנה בין התחזקות דתית של פרטים לבין תהליך שיש בו ממד קולקטיבי חשוב.

הטענה היא שסוגיות הקשורות לאתניות ולזהות קבוצתית הן המניעות את התהליך המביא לכך שדת מאפשרת הכרה וחירות. דבר זה נובע מטיבה של ההכרה שמדובר בה – הכרה הקשורה בזהות תרבותית ומקשרת בין זהות אישית לבין זהות קבוצתית (Ferdman, 1995). התהליך קשור במהלך שהוא גם קבוצתי, והוא מערב מטיבו סוגיות הקשורות לזהות קולקטיבית. היחיד החווה את התהליך (התחזקות) קשור ותלוי במערך חברתי מסוים שיש לו הקשרים אתניים ברורים – קהילה מסוימת, רב מסוים ואף הקשר

פוליטי המשיק להתחזקות של ש"ס ושלוחותיה. כל עוד זה כך, גם היכולת לתרגם את התובנות הדתיות לקריאת תיגר רחבה יותר על מקומו של היחיד בכל הנוגע למנגנונים חברתיים היא מוגבלת. נוסף על כך, הפוטנציאל של השגת חופש או חירות במובן האישי יותר מושפע מן התהליך הקבוצתי, כלומר הזיקה לאתניות מגבילה את האפשרות של הדת לאפשר יצירת מדרג חלופי וקוסמולוגיה חלופית.

המנגנון שהאתניות משפיעה בו על יכולתה של הדת לספק הכרה, אנושיות וחופש נובע מכוח השכנוע שלה (plausibility factor). הרעיון שהדת מספקת יוקרה, המשמשת בסיס לסולם חלופי של סטטוס, צריך להיות משכנע. בהיבט יש צורך בכוח שכנוע כדי שהדת אכן תוכל לספק פילוסופיה ופסיכולוגיה מוסרית המסייעת לתת פשר למציאות החברתית-משפחתית ואף לשמש בסיס מלומד לתפיסה ערכית חלופית ולטיפול בחיילים בעייתיים. כפי שלימד מרקס, הצלחה קונספטואלית אינה תלויה רק במאפיינים האינטריוניים של מערכת מחשבה, אלא מקבלת כוח שכנוע גם ממערך הכוחות החברתיים. כאשר קבוצות מצויות בעמדת כוח כלכלית ופוליטית, גם הרעיונות שהן מנסחות ומפיצות מתקבלים כמשכנעים יותר וכבעלי תוקף. אם כך, העלייה בכוח של הדתיות המזרחית, ובייחוד החרדיות המזרחית, נותנת תוקף וכוח שכנוע לפילוסופיה ולפסיכולוגיה מוסרית שהדת מספקת, והיא המאפשרת לנגד להימלט מן הסטטוס של עמל ולבטא את אנושיותו העמוקה יותר. כל זה גם נותן תוקף וכוח שכנוע למגע של הדתיות והחרדיות המזרחית, רבניה וצדיקיה, עם שורשי היוקרה והכריזמה, ולכן מאפשר הכרה. ואולם, התוקף וכוח השכנוע אינם מחולקים שווה בשווה לכל היבטי הדת ולכל חלקי החברה. היוקרה של החרדיות המזרחית גבוהה יותר בקרב האוכלוסייה המזרחית של אופקים מאשר בצפון תל אביב, והפילוסופיה המוסרית של "מסילת ישרים" ו"אור החיים" נחשבת יותר בשיבת פורת יוסף (ואף בשיבת מיר) מאשר בפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב.

יתר על כן, אופני ההשתלבות בחברה הישראלית וצורת הפעולה של החרדיות והדתיות המזרחית משפיעים ישירות על היוקרה גם באופקים וגם בתל אביב. מחד גיסא, היוקרה של הרב עובדיה יוסף ושל החרדיות המזרחית משפיעה במידה זו או אחרת על החברה הישראלית כולה ותורמת לכוח השכנוע הן של התביעה להכרה חברתית והן של התביעה להכרה כמערכת תרבותית-מלומדת לגיטימית המעשירה ותורמת לאנושות. מאידך גיסא, צורות הפעולה הפוליטית של ש"ס מעוררות ביקורת על כך שהן מנציחות במקרים רבים את המעמד החברתי של תומכיה ומגבילות את ההשפעה הזאת.¹⁰

10 לדוגמה, המצב שבו בכירי ש"ס שולחים את ילדיהם לחינוך חרדי במוסדות אשכנזיים במצב של מתח אתני בכל הנוגע לקבלת ספרדים לשיבות; עמדותיה של ש"ס באשר ללימודי ליבה והמתח המבני בין הגרעין החרדי שלה לבין תומכים פוטנציאלים הזקוקים ללימודים אלו ולחינוך כללי לצורך ניעות חברתית, ובייחוד מתח הקשור בשאלה אם מדובר בתנועה בעלת מסר כולל לחברה או בתנועה המייצגת קבוצות מסוימות, ולפיכך בהיבט היא ממשיכה לסמן אותן ולמסגר את זהותן כשונות ונבדלות. זה דיון מורכב החורג מן המסגרת הנוכחית.

בעקבות תהליך ההתחזקות נוצר אפוא מצב מורכב. מצד אחד, בקרב האנשים שחוו את התהליך, נוצר מצב שבו הדת מאפשרת סדר קוסמולוגי חלופי גם בלא תלות באתניות, ויש לכך ביטוי, למשל, בתפיסת עולם מוצהרת, כפי שעולה במקרים שתועדו בעבודת השדה. מן הצד האחר, המסגרות של פסיקה ותפילה, ויותר מכך – המסגרות החברתיות שממומשת בהן ההכרה החברתית ויש בהן ביטוי לצורת החיים הקשורה בזהות הדתית – כל אלו הן מסגרות אתניות בעליל, ¹¹ ולפיכך הניעות והשינוי מושגים בראש ובראשונה בתוכן, אך לא בהכרח מעבר להן. המשמעות היא שהאתניות ממשיכה להיות מרכזית ואף בלתי נמנעת בקשר של המעורבים בתהליכים אלו עם הסביבה בכלל ובהתארגנויות החברתיות-פוליטיות בפרט. כאן גם טמון כישלון הפרויקט של ש"ס או לפחות מגבלותיו: עולמם של הפרטים היכולים לזכות בהכרה ובחופש על ידי ייסוד ספירה המבוססת על סדר קוסמולוגי חלופי בפועל מוגבל או תחום בגבולות אתנו-תרבותיים מצומצמים.

סיכום

בראשית העשור השני של המאה ה-21 העידו השנתון הסטטיסטי של 2011 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011) וגם דוח גוטמן שהתפרסם בינואר 2012 (קיסר-שוגרמן, 2012) על תהליך מתמיד של התמקמות הדת במקום מרכזי בחברה הישראלית. דוחות אלו מצביעים על סיבות שונות למהלך זה, כגון קליטתם והשתלבותם של העולים מברית המועצות לשעבר בתוך החברה הישראלית. עולים אלו כבר אינם אוכלוסייה חילונית מובהקת, אלא אוכלוסייה שפיתחה יחס חיובי יותר לדת ולמסורת, המאפיין את רוב הציבור הישראלי. לצד זה הצביע דוח גוטמן גם על שיעורי הילודה הגבוהים של האוכלוסייה החרדית והדתית. ואולם, בחינה מדוקדקת של השנתון הסטטיסטי מראה שחלק ניכר מן הגידול של הציבור הדתי והחרדי נובע מהתחזקות דתית של הציבור הדתי והמסורתי. אם משווים את השנתון הסטטיסטי של 2011 לשנתון של 2002, מגלים שהציבור "המסורתי הלא כל כך דתי" הצטמק ביותר משלושה אחוזים, ואילו הציבור הדתי והחרדי עלה בשיעור דומה. ואכן בקרב האוכלוסייה המגדירה את עצמה כחילונית יותר, דווח שהזיקה לדת נחלשה יותר מאשר התחזקה.

11 מדובר במסגרות הדתיות היום-יומיות. עם זאת, יש לזכור שכאשר מדובר בפוסקים, למשל, הם אינם נמדדים באתניות שלהם, ומכאן ההשפעה הרבה של הרב עובדיה על כלל המערכת היהודית-ישראלית. מעניין להשוות זאת לפרויקטים חברתיים-זהותיים, כגון זה של תנועת "ממזרח שמש": מצד אחד, היא מדגישה יותר ניעות, הכרה והשפעה בתוך כלל המערכת הישראלית, ומן הצד האחר, היא מרוכזת בתרומתם של פוסקים מזרחים ודווקא קושרת ומגבילה את הדת באתניות. לעומת זאת, בהקשר הדתי הכללי, פסיקותיו של הרב עובדיה יוסף נכנסות לתוך השיח ההלכתי הכללי בלי מגבלה עדתית.

חקר המקרה של הנגדים התמקד בתהליך הזה – של אנשים מסורתיים ודתיים מסורתיים (בדרך כלל מקרב יוצאי צפון אפריקה ואסיה) שהתחזקו בדתיותם והפכו לדתיים מאוד ואף לחרדים. מחקרנו יכול לפתוח צוהר להבנת התהליך הזה. עבור חלק מן האנשים האלה, התחזקות דתית נותנת לאנשים מסורתיים ודתיים ממעמד נמוך ובינוני נמוך דרך לממש בצורה טובה יותר את אנושיותם ואת חירותם ולקרוא תיגר על ההיררכיות החברתיות המקבעות אותם בעמדה נחותה.

בהיבט, לצד ההשפעה האישית יש לתהליכים שתוארו גם השפעה ארגונית ומערכתית רחבה יותר. בשעת כתיבת מאמר זה הוקדשה תשומת לב רבה לשאלת מקומה ומעמדה של האוכלוסייה הדתית-לאומית בצבא, ליחסי הגומלין בין שילוב אוכלוסייה דתית לאומית וחרדית בצבא לבין שילוב נשים בצבא, וכמובן לשאלת הסמכות: השפעתם של רבנים על החיילים אל מול הפיקוד הצבאי. ממחקרנו עולה שלצד כל אלו מתחוללת תופעה נוספת של שינוי דתי בצבא, שלא זכתה עד כה לתשומת לב. תהליכי ההתחזקות של הנגדים שתוארו למעלה מלמדים כי הדינמיקה של התחרדות מזרחית, שיש לה השפעה רבה בזירות אחרות בחברה הישראלית, באה לידי ביטוי גם בזירה הצבאית, ובתוך כך היא משנה את הזירה הזאת. ביטוי מובהק לכך ניתן בדמותם של בתי כנסת בבסיסים ובתפיסה העצמית המשתנה של הנגדים. מסקנות אלו מעוררות גם שאלות: האם תהליכים של התחרדות משפיעים גם על רמת הקצונה? מה מאפיין את המפגש בין נציגייהן של תפיסות דתיות שונות (דתית לאומית לעומת חרדית-ספרדית) בצבא? השאלות האלה ושאלות נוספות פותחות פתח למחקרים נוספים בעתיד.

מקורות

- אייזנשטדט, ש"נ (1998). ההבניה של הזהות הקולקטיבית: כמה אינדיקציות אנליטיות והשוואתיות. סוציולוגיה ישראלית, א(1), 13-38.
- הראבן, א' וברם, ח' (2000). כבוד האדם או השפלתו: מתח כבוד האדם בישראל. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- זוהר, צ' (2001). "החזרת עטרה ליושנה": חזונו של הרב עובדיה. בתוך י' פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 159-209). תל אביב: ידיעות אחרונות.
- טסלר, ר' (2003). בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית. ירושלים: כתר.
- לאו, ב' (2005). ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף. תל אביב: משכל.
- לוי, י' (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- ליאון, נ' (2009). חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011). שנתון סטטיסטי לישראל מס' 63. ירושלים: המחבר.

סבירסקי, ש' (1990). *חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים*. תל אביב: ברירות. פֿישר, ש' ובקרמן, צ' (2001). *כת או כנסייה? בתוך י' פֿלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 321-342)*. תל אביב: ידיעות אחרונות. קיסר־שוגרמן, א' (2012). *יהודים ישראלים - דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2009*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. ששון לוי, א' (2003). *גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול. סוציולוגיה ישראלית, ה(1), 15-48*.

- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1963). *Between past and future: Six essays in political thought*. Cleveland, OH, & New York, NY: Meridian Books.
- Bram, C., & Amor, M. (2015). Mizrahim. In D. Diner (ed.), *Encyclopedia of Jewish history and culture* (pp. 200-204). Stuttgart, Germany: J. B. Metzler.
- Eisenstadt, S. N. (1982). The axial age: The emergence of transcendental visions and the rise of clerics. *European Journal of Sociology*, 23, 294-314.
- Ferdman, B. M. (1995). Cultural identity and diversity in organizations: Bridging the gap between group differences and individual uniqueness. In M. Chemers, S. Oskamp, & M. A Costanzo (eds.), *Diversity in organizations: New perspectives for a changing workplace* (Claremont symposium on applied social psychology, vol. 8, pp. 37-61). Thousand Oaks, CA: Sage. Retrieved from <https://doi.org/10.4135/9781452243405.n3>
- Gabriel, R., & Savage, P. (1978). *Crisis in command: Mismanagement in the army*. New York, NY: Hill & Wang.
- Goldberg, H. & Bram, C. (2008). Sephardi/Mizrahi/Arab Jews: Anthropological reflections on critical sociology in Israel and the study of Middle Eastern Jewries within the context of Israeli society. *Studies in Contemporary Jewry*, 22, 227-256.
- Huntington, S. (1955). *The soldier and the state: The theory and politics of military civilian relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Isaacs, H. R. (1975). Basic group identity: The idols of the tribe. In N. Glazer & D. Moynihan (eds.), *Ethnicity: Theory and experience* (pp. 29-52). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Janowitz, M. (1973). *The professional soldier: A social and political portrait*. New York, NY: The Free Press.

- Lamont, M. (2000). *The dignity of working men: Morality and the boundaries of race, class, and immigration*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Lehmann, D., & Seibzehner, B. (2006). *Remaking Israeli Judaism: The case of Shas*. London, England: Hurst.
- Levy, Y. (1998). Militarizing inequality: A conceptual framework. *Theory and Society*, 27, 873-904.
- Moskos, C. (1988). Institutional and occupational trends in armed forces. In C. Moskos & F. Woods (eds.), *The military: More than just a job* (pp. 15-26). Washington, DC: International Defense.
- Peled, Y. (1998). Towards a re-definition of Jewish nationalism in Israel: The enigma of Shas. *Ethnic and Racial Studies*, 21(4), 703-727.
- Shokeid, M. (1995). The religiosity of Middle Eastern Jews. In S. Deshen, C. S. Liebman, & M. Shokeid (eds.), *Israeli Judaism: The sociology of religion in Israel* (pp. 213-238). New Brunswick, NJ, & London, England: Transaction.
- Shulman, L. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher*, 15(2), 4-14.
- Taylor, C. (1994 [1989]). The politics of recognition. In C. Taylor & A. Gutman (eds.), *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (pp. 25-74). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Thompson, E. P. (1966). *The making of the English working class*. New York, NY: Vintage.
- Weber, M. (1973 [1946, 1958]). The social psychology of the world religions. In H. Gerth & C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber: Essays in sociology* (pp. 295-299). New York, NY: Oxford University Press.

